

ДОСЛІДЖЕННЯ XXI СТОЛІТТЯ

Рецензія на книгу Manoucher Moshtagh Khorasani. ARMS AND ARMOR FROM IRAN. THE BRONZE AGE TO THE END OF THE QAJAR PERIOD. – Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006.

(Манучегр Хорасані. Наступальна та захисна зброя з Ірану. Від доби бронзи до епохи Каджарів).

У зброєзнавстві як науці, що виросла з колекціонування існують своєрідні традиції, майже забобони, що тремтливо наслідують покоління вчених та колекціонерів. Однією такою «священною коровою» є феномен т.зв. «східної», або «ісламської» зброї – привабливим за формою й цілком штучним за змістом винаходом Західної Європи. Від самих часів становлення історичної науки в ній укорінилося точно не визначене, майже містичне поняття «Схід», що уособлювало собою Велику Загадку, свого роду «Тerra Incognita» для західного раціонального розуму, а у географічному відношенні охоплювало краї на південний схід приблизно від довгоги Уральських гір та Аравійського півострова аж до Японії, включаючи Індію, Китай та Північну Африку. Дослідження сучасного типу у більшості галузей історичних знань давно деміфологізували це поняття, переосмисливши його у наукових результатах цілої низки фундаментальних праць, присвячених різним аспектам розвитку країн Азії, Магрибу, Близького та Далекого Сходу. Зброєзнавство ж у цьому зв'язку донині становить заповідник стародавніх концепцій, що, попри все, продовжують квітнути на родючому ґрунті невідомого. Звичайно у міру наукового поступу реліктовий масив «східної зброї» потроху вужчає. У сучасному світі найбільша «біла пляма» зброєзнавства набула нової, більш «наукової» та сучасної назви – «ісламська зброя». Під цим гаслом до нашого часу видається чимало праць, що концептуально ледве відрізняються від наукових досліджень початку ХХ ст. з їхньою схильністю вбачати у мусульманстві джерело світової мистецької традиції, настільки універсальної аби у єдиному комплексі вивчати культури зовсім різного походження. Це виглядало логічним за часів браку наукової інформації щодо походження та історії розвитку «ісламських» народів, але цілком архаїчно виглядає зараз, особливо зважаючи на значні успіхи у дослідженні матеріальної культури «мусульманських» країн.

Крім того сучасна наука давно проминула етап первинного накопичення та простого механічного опису речових джерел, віддаючи йому належне у царині каталогів та «голих» визначників. До останніх, не дивлячись на зазвичай розлоге, але псевдонаукове із сучасного погляду текстове супроводження, й відноситься більшість праць, присвячених «ісламській зброї» (за нечисленними винятками, коли назва просто віддає данину усталеній традиції).

Причин такої парадоксальної ситуації декілька. Як справедливо зауважив відомий колекціонер та дослідник зброї А. Тіррі у найновішій праці з характерною назвою, «серед фахівців робота зі зброєю Сходу вважається невдячною справою»¹. Справді, зброярське виробництво «мусульманських» країн довго не було уніфікованим, залишаючись прерогативою кустарів а комплекс озброєння воїнів майже не регламентувався. З іншого боку раз віднайшовши вдалу форму, зброярі могли без змін відтворювати її протягом століть². Додайте сюди постійні культурні взаємовпливи у регіоні і отримаєте ребус, розв'язати який спроможний справжній ерудит: для атрибуції кожного зразка слід розумітися на декоративно-прикладному мистецтві та його техніках цілої низки країн з різними традиціями, знати мови та особливості каліграфії, добре орієнтуватися в історії зброярства та загальній історії регіону, розбиратися у металах й традиційній металообробці, нарешті знати існуючі типологічні схеми та мати навички класифікації зброєзнавчого матеріалу. Ось чому серйозних знавців зброї цього регіону (яких і справді налічуються одиниці) донині вважають хіба що не геніями.

Інша проблема, що перешкоджає глобалізації сучасної науки, й, зокрема, стоїть на заваді «ісламському прориву» у зброєзнавстві – регіональна замкненість місцевих історіографічних шкіл. І справа тут не тільки в мовних проблемах, але й у традиційному науковому консерватизмі.

Отже вирішення проблеми «ісламської зброї» лежить у площині створення фундаментальних досліджень зі зброєзнавчої проблематики окремих народів.

Багато чого у цьому напрямі вже зроблено зусиллями фахівців різних країн. Так важливу роботу виконала видатна зброєзнавець Е.Г.Аствацатурян, протягом десятків років, створивши ґрунтовні дослідження, присвячені зброї Кавказу та Туреччини.³ Із сучасних праць варто також виділити монографії знаного зброєзнавця Р.Елгуда, присвячені арабській зброї XVIII–XX ст. та озброєнню з Ганджорського

арсеналу у південній Індії⁴. Індійській зброї спеціально присвячено ще декілька серйозних розвідок⁵. На жаль ці та інші нечисленні роботи повністю не розвіяли міф про «Східну зброю», хоча й значно наблизили його кінець.

Слід зауважити, що найменш досліджений масив – іранської зброї, почали серйозно вивчати поза «ісламським» контекстом ще з 30-х рр. ХХ ст. З того часу окремі статті, аналіз матеріалу в межах комплексних наукових праць створили міцне підґрунтя для масштабного зброєзнавчого дослідження. Особливо цьому сприяли сучасні роботи провідних у галузі сходо- та мистецтвознавців⁶.

Отже, нарешті, маємо щасливу нагоду отримати працю, автор якої з рішучістю, подекуди навіть безапеляційністю, вцент трощить фундамент архаїчної будівлі, закриваючи найбільшу прогалину зброєзнавчої проблематики східних країн. Причому амбітний автор пропонує вивчати зброю в усій складності її історичного розвитку від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Монографія знаного іранського дослідника який викладає в університетах США, Німеччини та Іспанії написана англійською мовою, відтак приречена на миттєве опанування світового наукового ринку.

Вперше взявши до рук цю книгу мимоволі відчувася якусь дивну суміш поваги, радісного очікування та... підозри, що це занадто добре, аби бути правдою. Важкий фоліант альбомного формату у твердій обкладинці з супером – загалом 776 сторінок відмінного паперу й друку, половина обсягу якого (380 с.) відведено під оригінальні кольорові фоторепродукції зброї з детальними описами кожного зразка – зброєзнавчі монографії такого обсягу з'являються навіть не кожне десятиріччя.

Перше враження від змісту – острах розчарування. Навіть для книги такого великого обсягу задум автора видається занадто масштабним як на однотомене видання. Чітка структура роботи об'єднує 29 логічно пов'язаних частин: (1) вступ; (2) історико-культурний екскурс; (3) зброя доби бронзи та заліза; (4) мідійські та ахеменідські кинджали та мечі; (5) Парфянські мечі та кинджали; (6) Сасанідські мечі; (7) Важливість та значення мечів у Ірані після мусульманського завоювання; (8) Шамшир та його варіанти; (9) містичний зміст Зульфакару; (10) іранський прямий меч; (11) іранські мечі нового часу (ХІХ- поч. ХХ ст.); (12–15) іранська короткоклинкова зброя; (16–21) списи, сокири, келепи, щити, обладунок, лук та стріли; (22) значення зооморфної емблематики; (23–27) військові традиції та бойові мистецтва Ірану; (28) висновки; (29) каталог, посилення та історіографія.

Підкріплюючи високий академічний статус монографії, основному текстові передують п'ять послідовних передмов, написаних науковцями різних країн, навіть континентів світу (С.13–18). Піднесено-захоплені відгуки віддають належну шану результатам десятирічної праці автора. У одній зі статей, підписаній Дж. Куксі з Арканзаського антропологічного університету, навіть стверджується, що це чи не єдина робота з предмету яка взагалі варта уваги (С.14).

Основна частина монографії розпочинається детальною хронологічною таблицею де періодизовано правління іранських шахів та мапою Ірану, що дуже допомагають у роботі з книгою: адже не всі вільно орієнтуються у перській історії, автор же постійно оперує звичною для іранської історіографії хронологічною термінологією.

Вступ, що замінює першу частину (С.25–26) присвячений цілком обґрунтованій критиці характерного для Західної історіографії осмислення іранського зброярського мистецтва як невід'ємного складника т.зв. «ісламського» історико-культурного простору. Автор показує неможливість дослідження речових джерел окремо від регіону їх доджерельного функціонування, історичного та культурного контексту епохи.

Частина друга (С.27–46) у загальних рисах відтворює історію Ірану від часів бронзи до початку ХХ ст. Основну увагу приділено визначним подіям загальної історії, історії мистецтва та військового мистецтва.

На думку автора, іранська культура характеризується майже невичерпними запасом міцності та здатністю до адаптації: в усі часи завойовники країни врешті асимілювались із завойованими. За кожним новим поневоленням поставав «новий старий» Іран. І кожен раз мистецтво та суспільні традиції, зокрема й військові, відігравали головну роль у консолідації суспільства.

Як і прийнято у зброєзнавстві іранська зброя вивчається у хронологічній послідовності.

Найдавніші зразки, що дійшли до наших часів відносять до періоду виробництва бронзової зброї у Луристані, що налічує не одне тисячоліття.

Для іранського зброярства періоду Ахеменідів характерний символізм, що різко відрізняв його від традицій інших країн Близького Сходу. У цей же час в образотворчому мистецтві сформувалися головні принципи зображення людини, що відобразилися в оформленні зброї. Проте зразків самої зброї збереглося замало.

Ще менше дійшло до нашого часу зброї Парфії. Парфянський період започаткував епічну традицію, що відіграла провідну роль у іранському мистецтві аж до XIX ст., відобразившись у характерних сюжетах на зброї. З того ж часу в суспільстві остаточно утвердився зороастризм що на два тисячоліття став ідеологічним підґрунтям іранського мистецтва. Зображення богів та демонів зустрічаються навіть на зброї династії Каджар (р.п. 1794–1925).

З епохи Сасанідів збереглось чимало холодної зброї. Анімалістичний символізм у декоративному мистецтві цього періоду підпорядкований ідеї легітимізації царської влади та релігійних догматів. Загалом культурна спадщина Сасанідського Ірану справила тривалий вплив на культуру мусульманських країн у всьому регіоні.

Після арабського завоювання 651 р. н.е. національну незалежність протягом ще 200 років відстоювали три невеликі області на південному узбережжі Каспійського моря. Це відобразилося зокрема у збереженні та оригінальному розвитку у цих землях давньоіранських мистецьких традицій та мови.

Першою ластівкою асиміляції арабів у поневолене іранське суспільство став прихід до влади у Халіфаті династії Аббасидів. Ця перемога проіранських політичних сил знаменувалася стрімкою реанімацією сасанідських традицій у мистецтві та поширенням культурних впливів Ірану на сусідні ісламські країни.

Через 200 років араби втратили реальну владу в Ірані що означувалось виникненням у IX ст. першого, повністю звільненого від халіфського впливу, князівства Сафаридів. Це спричинило справжнє відродження національної гідності місцевого населення та реставрацію давніх військових традицій. Одночасно, на величезній території від Іспанії на заході до Китаю на сході й Індії на півдні, продовжували поширюватись іранські культурні впливи, тепер уже збагачені арабськими та візантійськими елементами. Своєї кульмінації перське відродження сягнуло за правління Саманідів, що домоглися повної незалежності від Халіфату. На цей час припадає формування нової перської мови (фарсі), розквіт національної поезії та літератури.

Традиції державної незалежності розвинули брати Аль-Буїди – вихідці з північних гірських областей Ірану. Спираючись на гірську піхоту з оригінальним комплексом озброєння вони навіть спромоглися поставити під безпосередній контроль багдадського каліфа. На жаль замало зразків їхнього озброєння збереглося до наших днів.

Звичайно, ісламське віросповідання наклало відбиток на всю культуру Ірану зокрема й на мистецтво. Втім місцеві традиції та смаки поступово применшили характерні для ісламу обмеження у художній творчості. Разом з ними трансформувалася стародавній зміст сасанідської символіки: до X ст. традиційні образи (королі, герої, воїни, мисливці, звірі, птахи, квіти й рослини) перетворились на прості візуальні мотиви і, разом з елементами, запозиченими з інших культур, знайшли вираз у декоративному мистецтві нового Ірану. Звичайно це відобразилось й у оформленні зброї.

Найважливішим підсумком арабського завоювання став той факт, що іранська культура й мистецтво не зникли, не розчинились у новому «мусульманському» культурному просторі. Навпаки у X–XI ст. перська мова повернула свій престиж та популярність. Нова перська література, емблемою якої став геній Фірдоусі, стала фундаментом на якому далі зростало іранське мистецтво. У цілому культура Ірану за розмахом та глибиною свого впливу відіграла на Близькому Сході не менш важливу роль, ніж антична спадщина на Європейському континенті.

У 1219 р. розпочалось монгольське вторгнення, що принесло незлічені страждання населенню Ірану. Разом з мільйонами загиблих, сотнями міст та сіл було стерто на порох й 500-річний Арабський Халіфат. Жахливий терор більш ніж на століття паралізував визвольні змагання Ірану і тільки в 1337 р. у Хорасані розпочалось повстання проти ослаблених і роздрібнених вже на той час монгольських князівств. Так повсталася нова іранська династія Сербедарів (р.п. 1337–1381).

У мирний період за монголів ще більше послабили релігійні заборони для митців, зокрема супротив зображенню живих істот, завдяки чому доісламські й маніхейські мистецькі традиції, підсилені китайськими культурними впливами, пережили справжній розквіт. Настав новий етап у розвитку живопису та декоративного мистецтва у якому з'явилися цілком новітні елементи.

Монгольська експансія напочатку викликала загальний занепад металообробної галузі. Ремісники з Хорасану втікли на захід, спробувавши налагодити виробництво у Мосулі, Багдаді, навіть Каїрі. Втім зусиллями хана Хулагу у північно-західній частині Ірану була заснована нова реміснична школа. Коли ж Іль-хани втратили владу, вона мігрувала у Фарс де набула значної самобутності.

Ера монгольського панування й Сербедарів завершилась встановленням влади Тимура у 1370 р., який коштом крові та страждання

сусідів звеличив столицю власної імперії – Самарканд, переселивши туди ремісників, художників та архітекторів з підкорених Ірану й Месопотамії. Попри бруталність завойовників, іранське мистецтво епохи Тимуридів (р.п. 1370–1506) досягло найвищого розквіту. У другій половині XIV ст. почався новий етап його розвитку. У повному обсязі відродилася стародавня традиція зображення живих істот – людей та звірів. Сформувалася унікальна школа зброярського мистецтва, що сприяло широкому визнанню іранських зброярів за кордоном.

У XVI ст. до влади прийшла династія Сефевідів (р.п. 1502–1736), яка спромоглася на кілька століть встановити сильну централізовану владу. Цей період став золотою добою іранського мистецтва. Остаточно утвердилися нові та прадавні традиції, занепали арабські сунітські декоративні мотиви (куфічне письмо, геометричний орнамент тощо). У металообробці сформувався новий оригінальний стиль, що наслідував два головних принципи: збереження національної іранської стилістики та слідування шийтським релігійним догмам. Набув поширення писемний почерк – *насталік*, що замінив куфічний й використовувався поряд з *насхом* й *сулюсом*. Ранні сефевідські сюжети на металі підтримували традицію невеликих арабесок і написів у картушах. Інші мотиви склалися з версій перських поезій, імен Пророка та членів його сім'ї, дворцевих та мисливських сцен на рослинному тлі у медальйонах. Найвищих успіхів сягнула технологія виготовлення сталі: за свою якість та красу булатні клинки цінувалися не тільки в самому Ірані, але й в усій Азії та Європі.

Ремісники металообробних галузей за правління династій Афшаридів (р.п. 1737–1802), Зандів (р.п. 1750–1794) й Каджарів (р.п. 1794–1925) продовжували Сефевідські традиції. Втім у кінці XVII ст. іранське мистецтво зазнало серйозних змін. Політична нестабільність та іноземне вторгнення призвели до знелюднення міст, тривалого культурного занепаду, що охопив усі галузі ремесел та мистецтва, окрім мініатюри та живопису. За Каджарів у мистецтво почали повертатися прадавні релігійно-містичні образи й символіка забуті з сасанідських часів. Традиція зображувати на холодній зброї найважливіших міфологічних персонажів збереглася навіть до наших днів.

Загалом національне зброярство, зберігаючись у поколіннях, завжди знаходило можливість пристосуватись до нових політичних та економічних умов, тяжіючи до осередків сильної державної влади.

Підсумовуючи вступний розділ, висловимо думку, що автор приділив забагато уваги цікавим подробицям, які хоча й підсилюють

«відчуття» епохи, проте згубно впливають на створення її цілісної картини: видається, що перебіг історичних подій висвітлено вкрай нерівномірно. Так автор справді майстерно й емоційно (читання цієї книги таки захоплює) описує дикунські звичаї арабських завойовників, численні антиарабські повстання, родинні зв'язки історичних постатей тощо. На жаль при цьому практично «поза кадром» залишаються такі значущі віхи історії Ірану, як тюркські держави Караханідів та Газневідів, Сельджуцький султанат, навала кара-китаїв, держава хорезмшахів, пізніше – узбецька (очолена ханом Шейбані) та огузька (союзи Коюнлу) окупація східних та західних областей Ірану. А між тим багаторічне панування кочовиків різного гатунку та перебування країни у складі величезних строкатих за етнічним складом імперій не могло не привнести оригінальних культурних впливів! Фактично матеріалу вступу не вистачає для ґрунтовного історико-аналітичного огляду, проте він завеликий як на збросзнавче дослідження, незважаючи навіть на намагання автора постійно звертатися до історії мистецтва, виклад якого в результаті постраждав від надмірної комплітивності. Цілком поділяючи право дослідника на власне бачення головного й другорядного в історичному процесі, все ж дозволимо собі зауважити, що на нашу думку варто було б значно скоротити історичну частину, а більше уваги приділити нагальнішим для збросзнавства проблемам міжетнічної культурної взаємодії. У однотомній спеціальній праці до того ж із такими масштабними завданнями навряд чи може бути виправдана надмірна увага до матеріалу, що виконує функції історичної передмови – зависока ціна кожної сторінки. Врешті-решт для вивчення надзвичайно складної й багатогранної історії Ірану створено достатньо спеціальних праць (на які до речі постійно посилається автор).

Тільки з наступної третьої частини автор нарешті переходить до головної теми дослідження.

У першу чергу розглянуто бронзову зброю яку з 3 тис. до н.е. виробляли у західних областях Ірану – Луристані та Еламі (С.47–65). Попри досягнення сучасної археології висока культура виготовлення цієї зброї до нашого часу становить загадку для фахівців, хоча основні етапи виробництва та склад сировини загалом відомі й детально розглянуті у монографії.

Більшість зразків бронзової та залізної зброї, знайдених у похованнях місцевої еліти – воїнів-кіннотників, датують VIII–VII ст. до н.е., хоча окремі відносять до XII–X ст. до н.е. Особливості їх декору полягають у зооморфній та іншій характерній орнаменталії, створеній під

впливом шумерських ассірійських, вавілонських, пізніше, скіфських мистецьких традицій.

У процесі розгляду речових джерел автор залучає декілька типологічних схем, що традиційно застосовуються при вивченні іранської бронзової зброї. Так слідом за західними дослідникам автор приймає за класифікаційний критерій загальну довжину зброї, розрізняючи кинджали (до 36 см), короткі мечі (36-50 см) та мечі (від 50 см). Застосовано й іншу, запозичену у німецьких дослідників⁷ схему, коли весь матеріал розбито на три групи в залежності від форми та особливості конструкції ефесів. Кинджали з першої групи – так званої зброї з розширеним приплюснутим верхів'ям (*flanged hilt*), проаналізовано більш детально із залученням окремої класифікаційної схеми⁸.

Пильну увагу приділено проблемі типологізації та конструктивним особливостям залізної та залізно-бронзової клинкової зброї, згрупованої у відповідності до місць її знахідок. Навколо цих зазвичай високохудожніх зразків не вщухають суперечки серед фахівців, пов'язані зокрема з надзвичайною складністю їх виготовлення (окремі мечі сконструйовані з десяти складових частин).

Нарешті в окремі підрозділи винесено археологічний матеріал з Гасанлу й Марліка. З останнім пов'язана окрема оригінальна класифікація⁹, що власне об'єднує дві, з відповідними класифікаційними критеріями за особливостями декору та формою ефесу (С.65–71).

За доби Ахеменідів були поширені мідійські та власне перські короткі залізні мечі – аkenаки, що різнилися між собою способом носіння та можливо формою ефесу. Декілька знахідок репрезентують високохудожню церемонійну зброю цілком виконану із золота й прикрашену рельєфним зооморфним орнаментом – головами левів та гірських козлів.

Як не дивно до наших часів дійшли лише поодинокі згадки про використання довгих мечів у ахеменідському війську, хоча на півночі Ірану ця зброя була добре відома, про що свідчать археологічні знахідки Амлашу. На відміну від останніх фальшіони та ножі, що очевидно виконували допоміжні бойові функції, збереглися лише фрагментарно.

Уявлення про зброю Парфії можна отримати зі скульптурних композицій та барельєфів на скелях. Саме за цими джерелами встановлені морфологічні типи мечів з довгими вузькими дволезовими та короткими широкими клинками. Теорія підтвердилася при вивченні археологічних знахідок з парфянських поховань. Майбутні дослідження мають виявити зроблені вони з простого заліза, чи сталі, адже згідно

з відомостями писемних джерел парфянські ремісники уславилися якісними клинками ще в I ст. н.е. (С. 79–83).

При вивченні зброї Сасанідської доби вперше з'являється можливість дослідження нечисельних писемних джерел (більшість документів було знищено ще за часів арабського завоювання). Так виявлено, що у першій половині V ст. н.е. сучасники розрізняли короткий меч, довгий меч та кинджал.

Завдяки тривалому вивченню іконографічних джерел – срібного посуду та барельєфів вдалося уточнити морфологічні типи та способи носіння клинкової зброї. Скельні зображення стали основою для укладання детального опису мечів десяти сасанідських володарів¹⁰. Окрім того вперше відзначають зображення протошабель – однолезових мечів з нахиленим у бік леза руків'ям.

На жаль через особливості зороастрійського поховального обряду археологічні знахідки не дають можливості напевне атрибутувати їх як зброю конкретних осіб.

Форми ранньої сасанідської клинкової зброї наслідували парфянські та сарматські зразки зокрема їхні довгі широкі кільйони. До особливостей же пізньої віднесено новий спосіб підвішування за два Р-подібних вушка на піхвах (з VI ст. н.е.), що дозволяв носити її під довірливим кутом. Відомі нині зразки, довжиною від 87 до 110 см мають дволезові клинки, викривлені асиметричні руків'я з профілем під пальці, надзвичайно маленькими гардами, або й зовсім без них, та пістолетними верхів'ями. У декорі ефесу домінують мотиви пір'я (релігійного та міфологічного зороастрійського символу) та рослин. Загалом у оформленні все ж помітні гунські впливи, тоді як у формі зброї – аварські. У оформленні ефесів та піхов використовували кольорові метали, камені, матеріал же клинків, згідно з сучасними гіпотезами, вірогідно становить собою не просте залізо, а якісну сталь. Нарешті надзвичайно цікавими є найдавніші знахідки дворучних сасанідських мечів із захисними дисками на руків'ї та слабо викривленими клинками (С.89–98).

З найдавніших часів меч відігравав провідну роль у суспільно-політичному та культурному житті Ірану зберігши її у повній мірі до періоду Афшаридів. Але тільки за Сефевідів була сформована свого роду етична концепція володіння та використання меча. До тих же часів відноситься перша збережена у писемних джерелах термінологія його складових частин (С.100).

Нині встановлено, що з часів арабського завоювання мечі та інша клинкова зброя Ірану вироблялася з булату та пакетної сталі, що усла-

вимилися своєю якістю та привабливим виглядом. На Близькому Сході візерунчаста сталь називалася «пулад» (перською), або «фулад (арабською), в Індії «вутз». У країнах Європи візерунчасті клинки звали «дамаськими», за назвою відомого міста, хоча існують й інші теорії походження цієї назви. Фахівці розходяться у думці щодо того вважати Дамаск перш за все транзитним торговим чи у більшій мірі ремісничим зброярським осередком – очевидно мало місце те й інше. У будь-якому разі з часом він втратив своє значення, поступившись Самарканду, Хорасану та Османським зброярським центрам.

Більшість фахівців дотримуються думки про виробництво булатної сталі в Індії та на Шрі-Ланці з подальшим її експортом у віддалені країни. Центри виробництва також виявлені у Центральній Азії (на території Узбекистану) та Ірані (у Хорасані).

Ще П. Аносов сформулював чотири принципи оцінки якості булатних клинків: втім їх дотримувалися зброярі та споживачі задовго до реанімації технології виробництва литої булатної сталі у ХІХ ст. Клинок випробовували на звук, гостроту леза, твердість та пружність штаби.

Успіхи сучасної металграфії дозволили сформулювати нові ознаки за якими булат можна відрізнити від інших видів сталі. Для нефахівця найбільш очевидною ознакою литого булату є, звичайно, так звана дендритна сегрегація, що проявляється зокрема у «смугастому» вигляді штаби клинка. Між сортами булату, виробленими у різних країнах, існують відмінності, багато з яких досліджено тільки у ХХІ ст. Загалом булат поділяють на дві основні групи в залежності від вмісту вуглецю – м'який (<0,8%С) та твердий (>0,8%С). Писемні джерела донесли до нас, а сучасні дослідники відтворили декілька традиційних методів виробництва литого булату у Бухарі (за записками Масальського), Південній та Північній Індії (С.99–109).

За свідченням самовидців основними джерелами постачання візерунчастої (або т.зв. «дамаскованої») сталі в Іран було виробництво, сконцентроване у чотирьох найбільших місцевих центрах – Хорасані, Казвіні, Нейрізі, Ерсенджані, а також імпорт з Індії та країн Європи. Клинки зі сталей різного походження начебто було легко розрізнити між собою. Збереглися й свідчення переважно іноземних мандрівників щодо найвідоміших зброярських центрів – Шехік, Керман, Кум, Хорасан, Казвін, Ісфаган, Хорезм та Шіраз.

Як уже зазначалося в давньому Ірані, окрім ковальської обробки литого булату існував й інший, т.зв. пакетний спосіб виготовлення

дамаскованих клинків, коли штабу формували з шарів сталі з різним вмістом вуглецю, й відповідно різними механічними властивостями (за висловом аль-Кінді «чоловічої», тобто твердої але крихкої та «жіночої», тобто м'якої але в'язкої). Найкращі зразки виготовлені у такий спосіб ледве поступалися справжнім булатним. Проте іранські зброярі все ж віддавали перевагу литому булату, зазвичай залишаючи пакети для стволів вогнепальної зброї та кинджалів (С.109–113).

Для оцінки якості, функціональності та походження клинків у давньому світі існували різні способи. Перські та арабські давні історичні хроніки не тільки донесли до нас ці методики, але й дозволили з'ясувати багато питань, пов'язаних з виробництвом та побутуванням мечів на Близькому Сході.

У монографії проаналізовано найвизначніші описи клинкової зброї та сталі, створені видатним арабським філософом та дослідником Абу Юсуфом аль-Кінді (р.ж. 801–876 рр.), командувачем аббасидської армією Акі Хізамом аль-Хутталі (сер. IX ст.), середньоазійським енциклопедистом Абу Рейханом аль-Біруні (р.ж. 973–1048), перським вченим Ібн Сіною (р.ж. 980–1037), придворним Мобаракшахом Фахр Модабаром (XII ст.) та єгипетським дослідником Мурдою Алі аль-Тарсусі (XII ст.). Втім особливе наукове значення має перший докладний коментар автора монографії до класифікації мечів, виконаної відомим перським поетом, математиком та філософом Хаямом Нішапурі (р.ж. 1048–1131) (С.114–123).

Після відкриттів П. Аносова науковці різних країн не припиняють роботи з визначення й класифікації давніх булатних клинків. Попри відмінності у назвах та різну кількість виділених груп, всі створені донині схеми побудовані на двох головних засадах – фактурі та кольорі штаби й багато у чому збігаються. Все ж більшість сучасних фахівців схиляються до думки, що стародавня традиційна іранська класифікація, за якою налічували до 10 сортів булату, є занадто складною та непрактичною, й пропонують схеми побудовані тільки на відмінностях фактури. У найбільш загальному вигляді булат поділяють на три найбільші групи булату: смугастий, або хвилястий («Шам»), плямистий з фактурою дерева («Табан», «Хорасан»), та найцінніший – з повторюваним візерунком, або т.зв. драбиною Магомета («Кірк Нардебан»).

Останні дослідження із залученням результатів металографічного аналізу процесів давнього виробництва призвели до створення нової схеми, де окрім фактури й кольору враховані особливості структури литого булату. Ця та інші найвідоміші сучасні класифікації булат-

них клинків ретельно розглянуто у монографії¹¹. Надзвичайно цінною є форма подачі матеріалу у вигляді таблиць, що полегшує їх детальну порівняльну характеристику, а також фотографії фактур оригінальних зразків, що ілюструють кожну виділену групу (С.123–129). Слід віддати належне автору, що зумів у доступному науково-популярному форматі та невеликому обсязі розділу висвітлити найважливіші для зброєзнавства, практичні аспекти у вельми складній з технічної точки зору проблематиці. Все ж текст розділу вимагає від читачів комплексної наукової підготовки, що навряд чи можна вважати недоліком: адже книга розрахована в першу чергу на фахівців сучасного рівня.

Один з найбільших розділів книги (С.130–194), присвячений славетній іранській клинковій зброї – *шамширу*.

Походження шаблі нині є однією з найбільш дискусійних проблем зброєзнавчої історіографії, дуже незручною для компілятивного огляду. Поверхово розглядаючи цю тему, дописувач ризикує бути звинуваченим у тенденційності та однобічності. Саме в такому невідгідному становищі міг опинитися автор рецензованої монографії якби довів до логічного завершення розпочатий ним у розділі історіографічний аналіз. Доречі серед кількох розглянутих ним теорій є й сармато-аланська, у трактуванні Я. Лебединського, який виводить шаблю «зі степів України та Маньчжурії»¹². Втім автор спромігся уникнути розвитку проблемної тематики, оперативно перейшовши до появи перших шабель безпосередньо в Ірані. Писемні джерела відносять цю подію до IX ст. н.е., що підтверджується реальними зразками: найдавнішу віднайдену іранську слабовикривлену шаблю датують цим же періодом. Подальший розвиток шаблі пов'язують зі зразками сельджуцького періоду (XII ст.). Більшість науковців збігається у думці, що від часів своєї появи шабельний клинок еволюціонував у напрямі збільшення кривизни та появи елмані. Втім остання не стала обов'язковим атрибутом іранської шаблі.

На Заході сформувалась стійка уява про шамшир як шаблю з клинком високої кривизни, спеціалізовану для рубально-різального удару. Втім у Ірані цей термін до наших днів вживається як «меч» у загальному значенні. За різними даними саме слово «шамшир» начебто означає «хвіст лева», або «кіготь лева». Клинки характерної форми прийнято пов'язувати з періодом правління шаха Аббаса I, коли вони були найвищої популярності. Однак речові джерела з Військового та Національного музеїв Тегерану переконують нас у тому, що класичні шамшири побутували ще у другій половині XIV ст. Датування обґрун-

товане зокрема аналізом написів та декору клинків які у різні часи відрізнялися за формою та змістом.

Використання терміну «шамшир» автором рецензованої монографії значно відрізняється від прийнятого у європейській науці. Фактично «шамширами» називаються всі різновиди шабел, що виробляли в Ірані у різні часи. Через це при описі морфологічних типів зустрічаються шаблі з елманню, долами, різними формами верхів'я, різноманітними клинками – від довгих, вузьких, майже прямих до коротких, широких, сильно викривлених, навіть із лезами хвилястої форми.

Окремої уваги заслуговує конструктивна схема шамшира з традиційними назвами складових частин шаблі. За основу детальної системи вимірів автор взяв відомі, добре відпрацьовані схеми, доповнивши їх власними розробками.

За умов незмінної протягом століть форми шабел та порівняно аскетичного стилю її оформлення надзвичайно актуальним для дослідників стає вивчення картушів з написами на клинку, виконаних у техніках таушування та насічки. Зазвичай напис складався з декількох частин: ім'я шаха чи володаря зброї, ім'я зброяра, цитата з Корану та нумерологічний знак-талісман.

За століття розвитку у зброярській справі сформувалися власні виробничі традиції щодо маркування клинків. Так реальні історичні постаті – уславлені майстри, іноді мимоволі ставали засновниками своєрідної торгової марки або знаку якості, відтворюваного протягом століть поколіннями ремісників («Ісфгані», «Кальбеалі» тощо). У монографії багато уваги приділено не тільки цим легендарним прізвищам, але й менш відомим майстрам, що працювали в різні часи. Також практично безцінною для дослідника є наведена у монографії детальна інформація, що стосується змісту типових написів, виконаних у різні періоди.

В окремих підрозділах автор прискіпливо проаналізував ефеси, розглянувши складові частини, матеріали й ремісничі техніки їх виготовлення.

Залізні, срібні, та зрідка золоті гарди та верхів'я шамширів прикрашались у традиційних техніках гравірування, оброну, звичайного та рельєфного таушування, а також насічки, емалювання та інкрустації коштовним камінням.

У конструкції кільйонів загалом виділено чотири основних форми: у вигляді гудзика (найдавніша), у вигляді стилізованої мечеті, розширені й сплющені, та загнуті вниз у вигляді голів драконів. Щічки руків'я виконували зі слонової та моржевої кістки, іноді оленячого

рогу. Найпоширенішою формою верхів'я було оливкоподібне, нахилене під прямим кутом до хвостовика. Зустрічались також циліндричне суцільно металеве руків'я та форма класичної карабелі (у книзі – «кербели»). Розвиваючи теорію походження останньої назви від іракського міста Кербела, автор наводить цікаві спостереження зіставляючи рідкісні форми верхів'я іранських шабел цього типу та верхньої частини решітчастих дверей шіїтської святині – усипальниці Імама Хусейна у Кербелі. Втім хотілося б зауважити, що походження терміну «карабеля» до цього часу залишається вельми дискусійним. У зв'язку з цим автору, на нашу думку, варто було б обмежитись аналізом походження саме іранської зброї із зазначеним верхів'ям. Адже проведений ним історіографічний огляд виглядає вельми тенденційно, оскільки не враховує гіпотез, представлених зокрема у польському зброєзнавстві, що пов'язують назву цього, надзвичайно популярного в Речі Посполитій з XV ст. (!) типу шаблі з османськими та іншими впливами¹³.

Наостанку розглянуті різновиди декору каптурців, а також конструкцію та оздоблення піхов. Цікавим є аналіз зразків з «півночі Ірану» (йдеться про Туркестан). На жаль, при визначенні їх особливостей чомусь не приділено уваги походженню та аналізу оригінального рослинного орнаменту, надзвичайно характерного для Бухарського та Хівинського ханств.

У цьому ж підрозділі порушено питання про два способи носіння шамшира – лезом догори та донизу.

У музеях часом можна побачити дивні на перший погляд зразки шамширів з роздвоєним клинком. Це моделі так званого *Зульф'ікара*, або Меча Пророка. Існує декілька писемних традицій про передачу Пророком Могаммадом улюбленої зброї своєму зятю Алі ібн Алі Талібу (звідси – звичайні для іранських клинків написи-заклинання на кшталт: «Нема молодця, окрім Алі, нема меча, окрім Зульф'ікара»). Після арабського завоювання образ священної зброї швидко знайшов собі місце в новому іранському шіїтському світогляді перетворившись на символ боротьби з іноземними поневолювачами.

Цікавим видається факт, що у давніх писемних джерелах немає жодної згадки щодо роздвоєної форми клинка Меча. Перший такий опис відносять до XI ст., а ілюстрації – лише до XII–XIV ст.

Виготовлені за всіма законами зброярського мистецтва реальні прототипи Зульф'ікара очевидно слугували більше релігійним символом, аніж реальною зброєю (С.195–198).

Незважаючи на переваги шабел прями дволезові мечі масово по-

бутували ще у сефевідському війську свідченням чому є ретельно вивчені колекційні зразки. Постійним декоративним мотивом на клинках цього періоду, що об'єднує розпорошений по музеях світу зброєзнавчий матеріал, є зображення битви між драконом та сімарглом, очевидно пов'язаними з королівською символікою.

Традиція розглядати меч як символ влади ще з ахеменідських часів, збереглася до кінця династії Каджарів коли традиційний меч із тридольним руків'ям та опущеними кільйонами із закінченнями у вигляді голів драконів зазнав змін: ефес та клинок почали вкривати багатим насиченим декором із різних орнаментальних мотивів та написів. Втім найважливішим символом, відомим з XIV ст., все ж залишилася голова дракона. Його витоки вчені простежують у символіці давньої Парфії, Китаю тощо (С.198–206).

За Каджарів неодноразово здійснювались спроби модернізувати іранську армію за європейським зразком. Одним із результатів стала поява шабель-гібридів в яких іранські булатні та дамаські клинки монтувались з ефесами, які наслідували французькі англійські, німецькі та австрійські форми. Цікаво, що іранські зброярі запозичили у європейців не тільки форму зброї та орнаментальні мотиви, але й деякі спрощені техніки декору (наприклад витравлювання) (С.207–211).

Розглядаючи *каму та гаддаре* (С. 212–218) автор звертає увагу на серйозні проблеми, що виникають при визначенні цих видів зброї у європейській історіографії. Хотілося б додати, що відносно терміну «гаддаре» суперечностей набагато більше, ніж згадано у монографії. Так при дослідженні турецької зброї часто звертаються до замальовок та описів італійського вченого Луїджі-Фернандо Марсілії, наведених у його «Stato militare dell'imperio ottomano» (1732 р.) де гаддаре (турецька назва – *пала*) дещо скидається на шаблю з хрестоподібною гардою та коротким широким начебто слабовикривленим клинком. Це дало підстави фахівцям перенести зазначену назву на цілий вид давніх турецьких шабель зі схожим клинком, верхів'ям карабелі (або з гранованим ковпачком), та хрестоподібною гардою з опущеними до низу кільйонами¹⁴.

Зауважимо, що тривала національна зброярська традиція, збережена до наших часів, звільнила іранську історіографію від термінологічних непорозумінь. Камою тут від сефевідських часів називали невеликий меч без гарди з коротким широким прямим двозлезовим клинком з долами, призначеним переважно для колольних ударів. Гаддаре характеризувалося таким саме руків'ям, але клинком іншої фор-

ми, призначеним для рубання – масивним, з долами, прямою спинкою, викривленою лінією леза та розширенням у зоні бойового кінця. Отже іранська гаддаре – аж ніяк не шабля, скоріше це короткий меч з викривленим клинком. Сам же термін прийнято виводити від індійського «каттаре».

Кама та гаддаре поширилися в Ірані за шаха Аббаса I, який намагався послабити позиції кизилбашів у своїй армії за рахунок черкеських та грузинських найманців, що прибували на службу з власною національною зброєю. З часом вона набула такої високої популярності в країні, що її почали виготовляти у місцевих зброярських центрах, зокрема Ісфахані та Маразі, започаткувавши конкуренцію кавказьким зразкам.

Серед особливих прикмет зброї варто відзначити оригінальний ефес без гарди, один або кілька долів на клинку, зміщених відносно центральної повздожньої вісі (зазвичай один на камі та три на гаддаре), а також клейма майстра, вибиті у тілі штаби (частіше у гаддаре).

Ефес та півхи виготовляли з традиційних матеріалів – кістки, рогу, дерева метала та шкіри. Штабу частіше виробляли зі звичайної сталі, втім іноді зустрічаються й булатні зразки.

Ханджар, або іранський кривий кинджал (С.219–229) справедливо вважається одним із найефектніших різновидів іранської зброї. Його походження до цього часу остаточно не з'ясоване. Сам термін вперше зустрічається у писемних джерелах X ст., хоча його охарактеризовано як кинджал тільки за часів Аббаса I. Втім за даними речових та іконографічних джерел у XV ст. ханджари вже були поширені в Ірані.

На думку вчених клинок відбув тривалу еволюцію від прямого до кривого, нагадуючи у цьому відношенні шаблю. Слабовикривлені клинки зустрічалися ще за Сефевідів, але вже за Каджарів (період найвищої популярності ханджарів) поширювались виключно криві кинджали. Давні ефеси також могли відрізнятись від пізніших верхів'ям у стилі карабелі та опущеними вниз кільйонами із закінченням у вигляді голів драконів.

Морфологічні характеристики класичного ханджара відзначаються своєрідністю: руків'я оригінальної І-подібної форми; клинок завжди починається як прямий, набуваючи кривизни тільки на певній відстані від п'яти. Вздовж центральної повздожньої лінії клинка пролягає масивне реберце, що починається при п'яті клинка а закінчується у точці вістря. Відомі інші зразки, де спинка клинка розлога, Т-подібна у перерізі, але тільки до зони початку викривлення клинка де, на від-

мiну вiд попереднього типу, починається реберце. Рiдше зустрiчаються зразки без центрального реберця взагалi, але з долами, роздвоєним клинком, хвилястою лiнiєю лез тощо.

Носили канджар при лiвому або правому боцi у пiхвах за поясом. При використаннi зазвичай застосовували зворотнiй хват.

Бiльшiсть клинкiв вироблено з булату, хоча зустрiчаються й простi сталевi. Рукiв'я переважно виготовлено з цiлого шматка моржевої кiстки, рогу, каменю або металу та прикрашено золотом, сiрблом та емаллю iз застосуванням звичайних для Ирану технiк, iнодi на найвищому художньому рiвнi. Окрiм традицiйного декору зустрiчаються нехарактернi загалом для зброярства давнi свiтськi мотиви, що стосуються державних справ або iнтимного життя. Це знайшло найвищий прояв у технiцi рiзби по кiстцi, вiдомої ще з сасанiдських часiв.

У європейській та американській iсторiографiї ханджар iнодi плутають з арабською *джамбiєю*. Нажаль автор так i не уточнює, чи є мiж ними вiдмiнностi, суттєвiшi за назву.

Кард (С.230–236) – iранський короткий нiж, що вперше згадується ще в Авестi. Кардами називають ножi як вiйськового так i побутового призначення. Носили зброю на шнурку, пiдвiшуючи до пояса з лiвого або правого боку. Кард був обов'язковою частиною повсякденного костюму: за сефевiдських часiв у чоловiкiв не було прийнято виходити з дому без двох кардiв. У ХІХ ст. мiсцеве ножове виробництво занепадо й ринок заповнився пiдробками пiд європейськi зразки.

Клинок карда частiше однолезовий, хоча iснують дволезовi, зазвичай з реберцем. У деяких зразкiв пiдсилене вiстря для пiдвищення можливостi пробивання ним обладунку. Лiнiя леза трохи викривлена. Спинка клинка зазвичай ширша за 1 см. На вiдмiну вiд ханджара лезо вiддiлене вiд рукiв'я спецiальною втулкою. Клинок зазвичай дамаскований. Рукiв'я виготовлене з моржевої чи слонової кiстки, або рогу.

Зброя прикрашалась у традицiйних технiках. На клинку карда не було прийнято наносити iм'я майстра, хоча iнодi зустрiчаються написи Алi, Аллах, або сури з Корану. Пiхви простi з дерева, обтягнутi шагреновою шкiрою. Карди, виконанi з булатної сталi та оздобленi на високому художньому рiвнi надзвичайно високо цiнувались: за свiдченням писемних джерел у другiй половинi ХVІІІ ст. виготовлення одного коштовного зразка оцiнювалось приблизно у 500 г золота.

Пiшкабз (С.237–239) – зброя з особливими характеристиками. Його клинок довжиною до 25 см має подвiйну кривизну: вiд широкої п'яти лiнiя леза на початку увiгнута, ближче до вiстря вигинаючись

роєних перських вершників використовувати дворучний спис однією рукою з упором під пахвою, що було можливо тільки з цілком новітньою для того часу кінською амуніцією.

Після арабського завоювання спис знову з'явився на полі бою як основна зброя. Так є свідчення щодо використання дайламаїтами дротиків (*зубін*). Протягом епохи Газнавідів використовували особливі види коротких металевих списів – *хест, шел, тарад*. Тоді ж сформувалася перша термінологія щодо їх різновидів.

Окрім суто бойової спис також був репрезентативною та мисливською зброєю.

Загалом для епохи середньовіччя виділяють два види списа – простий та багатолезовий (з роздвоєним наконечником, або тризубом)¹⁵. Їх наконечники та дрівка значно варіювалися за формою та довжиною, іноді набуваючи функціональності алебарди. Окрім них розрізняють також дротики довжиною від 75 до 90 см які використовували у комплектах.

Наконечники виробляли зі звичайної та дамаскової сталі, прикрашаючи їх у традиційних матеріалах та техніках. Дривко робили з кизилу та верби.

Булава (*Gorz*) – улюблена зброя перських героїв у Шахнаме, протягом історії Ірану відігравала надзвичайно важливу роль не тільки на бойовищі, але й як символ влади (С.251–261). Численні різновиди цієї прадавньої зброї згадуються в Авесті як атрибут богів та янголів. Для їх визначення застосовано вісім різних назв.

Булава складається з руків'я та яблука й призначена у першу чергу для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші бронзові зразки з Луристану та Марліка мають яблука різноманітних форм з отворами для дерев'яних держаків.

Після арабського завоювання булава залишилася улюбленицею іранських важкоозброєних кавалеристів та командирів, на відміну від арабських та тюркських вояків у яких ця зброя не прижилася. Так за свідченням писемних джерел султани Газневідської династії, особисто приймаючи участь у битві, користувалися булавами різного розміру та ваги.

Булави, призначені виключно для церемоній, мають держак значно довші від бойових (до 150 см), декоративні яблука та пишний декор несумісний з бойовим використанням.

Попри певні складнощі у класифікації булав, загалом виділяють три типи яблук:

– кулясті, грушеподібні, жезлоподібні;

– ребристі та шипасті;
– у вигляді голови тварини, людини, демона, дракона, або їхній комбінації.

Найдавніші яблука кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше – бронзи, заліза, навіть дорогоцінних металів.

Булави з ребрами, або пір'ям (перначі) зазвичай виготовлялися зі сталі та мали від шести до восьми вертикальних ребер (шестопер, іранський термін – *шустар*). Перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану (VIII ст. до н.е.). Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що поряд з кулястими відносяться до найдавніших видів: деякі зразки датують 2600 р. до н.е. Перначі були надзвичайно популярними за монгольського панування та в епоху Тимуридів. Зберегли вони своє значення й за Сефевідів про що свідчать речові джерела (окремі зразки навіть виготовлені з булату).

Булави з яблуком, що зображує голову бика мають легендарну історію. Їх пов'язують як з міфічними королями та героями у Шахнаме, так і реальними історичними постатями – Чингіз Ханом та Тимуром. Витoki цієї зброї віднаходять у зооморфних та антропоморфних яблуках давніх булав Луристану та Марліка, що датують періодом після 1000 р. до н.е. Згодом такі булави набули значення символу королівської влади, хоча припускають, що ними користувались й звичайні воїни.

Традиція використання цієї церемоніальної зброї збереглася до наших днів у зороастрійських релігійних обрядах.

Чекан або топірець (у давнину *Табарзін*, пізніше *Табар*) протягом століть залишався не тільки ефективною бойовою зброєю, але й виконував символічні функції. Найдавніші бронзові зразки з Луристану різняться оформленням робочих частин від найпростішої до вишуканої зооморфної орнаментациї й датуються від 3 тис. до н.е. Зразки, що використовувалися в ахеменідській армії вивчають за зображеннями на скельних барельєфах. За формою робочої частини вони ближчі до келепів, аніж до топірців. Форма придатна для пробивання обладунку наслідується також у парфянських та сасанідських чеканів. Очевидно, що топірець виконував ту ж бойову функцію, що і булава, тому за значенням він займав рівне їй становище, зокрема й символічне.

Після арабського завоювання чекан продовжував широко використовуватись, зокрема й як особиста зброя правителів. Детальний опис виготовлення топірця та термінологія його частин, вперше наведені у манускрипті сефевідських часів, майже повністю відтвореного у рецензованій монографії. Аналіз речових джерел підтверджує, що при

виготовленні чеканів до кінця періоду Каджарів часто застосовували булатну сталь. Декор виконувався у традиційних ремісничих техніках та стилі іноді на найвищому художньому рівні (С.262–266).

Щити (*Сенар*) відомі в Ірані з давніх часів (С.267–274). У загальних рисах всі найдавніші бронзові щити (XIV–X ст. до н.е.) мають подібні характеристики – приблизно однаковий розмір та округлу форму з виступом у центрі. Деякі затонкі для реальних бойових дій, очевидно в давнину їх підсилювали шкірою або деревом.

В ахеменідській армії були поширені щити трьох типів: великі – у зріст людини, прямокутної форми з очерету або шкіри; менші овальні з металу або шкіри з умбоном; округлі у формі кошика зі шкіри, або лози.

На відміну від перських парфянські щити, зберігаючи округлу форму були значно менші за розміром.

У сасанідські часи сформувалася нова форма щита – прямокутно-го, з трикутним закінченням. В кінці сасанідської епохи у важкій кавалерії почали використовувати маленький круглий щит, що не заважав битися довгим важким списом.

Після арабського завоювання з'являються свідчення про використання дерев'яних щитів. Класичні форми значно урізноманітнилися: писемні джерела XII ст. згадують сім основних видів щитів.

За свідченням іконографічних джерел у часи Іль-ханів та Тимуридів великої популярності набули великі та малі круглі щити. А вже за Сефевідів загальноазійська форма круглого щита з великим круглим умбоном у центрі утвердилася в Ірані як основна. Розміри щитів велими різняться, починаючись від 35 й перевищуючи 60 см у діаметрі. Серед основних матеріалів для виготовлення щита застосовували шкіру різних тварин (зокрема й таких екзотичних як носорога), залізо, сталь, навіть булат. Шкіру фарбували у різний колір.

Виготовлення щитів продовжувалося до кінця епохи Каджарів. Втім за умов панування вогнепальної зброї більшість пізніх зразків виготовлена з символічною та декоративною метою.

Іранські обладунки (*Зерех* та *Джешан*) завжди вважалися одними з найкращих в Азії (С.275–285). З часом і так високі вимоги до іранських зброярів тільки підвищувались, в результаті чого надзвичайно якісні обладунки отримали заслужене визнання в Аравії, на Кавказі, в Туреччині, Центральній Азії, Росії та Індії. На останню іранське виробництво справило найвагомійший вплив.

Елементи найдавніших бронзових обладунків знайдених у Марлі-

к (XIV–X ст. до н.е.) поділяють на три групи: конічні шоломи, пояси з подвійними спіральними застібками, захисні обручі. Протягом Епохи Бронзи був поширений лушпинчастий обладунок на підкладці зі шкіри та тканини. В Ахеменідській армії окрім бронзових елементів використовували залізні. Також були поширені шкіряні та фетрові обладунки, конічні металеві шоломи, а також ковпаки, що захищали голову та підборіддя.

Конструкція обладунку Парфянських катафрактаріїв точно не встановлена. Згідно з існуючими теоріями він міг бути ламелярно-кольчужним, лушпинчато-панцирним, або кольчужно-панцирним.

За сасанідів виділяють чотири типи броні: лушпинчаста (дрібні захисні елементи закріплені на підкладці) ламелярна (накладені одне на одне дрібні захисні елементи, що міцно поєднані й не потребують підкладки), ламінарна (накладені одне на одне та скріплені металеві пластини на підкладці), та кольчужна (плетиво з металевих кілець). Зафіксовані також шоломи новітніх складних конструкцій.

З часів арабського завоювання загальноприйнятими стали різновиди трьох типів обладунку – кольчужного, кольчужно-пластинчастого та панцирного. Окремі частини складали комір, наплечники, наручі, наколінники та нагомільники.

У період після монгольського завоювання набув популярності шолом округлої форми, втім, згодом він повернув собі стародавню конічну витягнутість, тепер уже дзвоно-, або куполоподібну. До шолома кріпили наносник та кольчужну бармицю.

При виготовленні такого складного виробу як обладунок окрім власне сталі використовувалось чимало матеріалів, необхідних при пошитті одягу – різні види тканини, шкіра. Під ламелярний та кольчужний обладунок шили спеціальний *каптан*.

У зв'язку з ремісничими процесами виробництва обладунків та щитів хотілося б звернути увагу на важливість проблеми виготовлення та використання тканин у зброярській справі. Рецензована монографія задумана як концептуальне дослідження де зброя показана як культурологічний феномен. Зокрема особливу увагу приділено виробничим матеріалам й ремісничим технікам. Тим дивніше виглядає майже повна відсутність інформації (зустрічаються тільки окремі назви) щодо різновидів, виробництва та застосування тканин у зброярстві.

Лук та стріли (*Тір ва Каман*) були не тільки ефективною зброєю на полі бою. В Ірані стрільба з лука, зокрема й з коня, була улюбленим дозвіллям, а також обов'язковим елементом виховання обох статей вищих

верств населення (принаймні у період зороастрізму). Стрільбою з лука Ахеменідські королі демонстрували свою вправність та відвагу, отож ця зброя, вперше згадана ще в Авесті, мала також символічне значення.

Найдавніші луки збереглося дуже мало. У Марліку та Гасанлу знайдені рештки луків та один цілий бронзовий, незвичайної форми, очевидно призначений для ритуальних потреб (XIV–X ст. до н.е.). Крім того збереглися зображення луків того періоду, на жаль занадто маленького розміру.

Збереглися свідчення очевидців щодо важливості луків в Ахеменідській армії де вони разом зі стрілами комплектувалися *горитами*. В іншому разі лук носили на плечі. Використовували також окремі колчани для стріл. Луки різного розміру використовувались як у піхоті так й у кінноті. А оскільки армія складалася з воїнів різних країн та племен, луки також розрізнялись за конструкцією – *Урзі*, *Еламські* та *Скіфські*.

Складний композитний (виготовлений з різних матеріалів) лук використовували парфянські вершники. Схема їх бойових дій базувалася на взаємодії з катафрактарями та відновлюваних запасах стріл.

За сасанідських часів тактика лучників зазнала значних змін. Основними стрільцями в армії стала піхота та воїни на слонах. З часом композитний лук став схожим на гунський.

Пізніше за часів Аббасидського халіфату більшість лучників знову становили вершники. У писемних джерелах зустрічається багато термінів для позначення складових частин луків та їх різновидів які виготовляли в різних районах Ірану. Абсолютна більшість з них була композитної конструкції яка заховує найвищий бойовий потенціал. Кінні лучники залишалися важливим різновидом військ й протягом Сефевідського періоду напочатку якого з'явився трактат Кяшефі Себзеварі, де зокрема було викладено настанови стрільби з лука та надано багато інформації щодо різновидів цієї зброї.

Для дослідження іранських луків у монографії застосовано три класифікаційні схеми. За першою¹⁶ луки поділяють за формою на вигнуті (прості), з подвійною угнутістю, подвійно вигнуті (композитні) та трикутні.

Інша класифікація¹⁷ базується на матеріалах з яких виготовлено зброю: за нею виділяють простий (з дерева), підсилений (з дерева та жил) та композитний (з різних матеріалів).

Остання схема¹⁸ також приймає за класифікаційний критерій матеріал виготовлення лука. Втім запропоновано більш гнучкий підхід: визначено два класи (луки виготовлені з одного та двох чи більше ма-

теріалів) у кожного з яких може бути велика кількість підкласів, визначених вже за формою та іншими критеріями.

Для виготовлення лука використовували різні породи дерева, жили, ріг, навіть метал, виготовляли спеціальні клеї. Захисний перстень виготовляли з різноманітних матеріалів – металу, рогу, каменю, шкіри.

Велику увагу у монографії приділено вивченню давніх технік стрільби, без якого неможливо судити про значення луків та тактику їх застосування.

Для різних завдань застосовували різні типи стріл у різні періоди. У дописемний період згідно з археологічними даними тільки у Марліку налічується до 11 типів стріл. Писемні джерела пізніших часів зберегли великий обсяг інформації щодо назв та форм наконечників стріл.

Окремий розділ роботи присвячений символіці (С.316–332), що в різні часи зображалася на зброї. Розглянуто характерні проблеми атрибуції, виконаної за зображеннями лева та сонця які часто помилково відносять виключно до епохи Каджарів, хоча ці символи мають давніше коріння. Окремо вони функціонували ще за ахеменідських часів. Поєднання обох символів зустрічається на предметах починаючи з сельджуцького та сефевідського періодів.

Серед іншої символіки особливу увагу приділено сполученню таких міфологічних символів як лев та бик, очевидно пов'язаних зі зміною пір року а також пізніших – лева та гірського козла.

Одним із найдавніших символів вважалось небо, що зображували у вигляді трикутника, або наконечника списа (рідше зустрічалися хрест та квадрат) ще за 4 тис. до н.е. Місяць (перший державний символ Ірану) та Сонце (стало державним символом наприкінці ахеменідської доби) також грали надзвичайно важливу роль у символіці – їх зображували на прапорах, штандартах тощо.

Інше небесне зображення – орел, вважався символом королівської корони та добрим знаменням. Пір'я орла та міфічних птахів (Сімаргла та Варагна) відтворювали на мечах та шоломах, навіть коронах з часів Сасанідів.

У монографії докладно розглянуті непрості історія та зміст зазначеної символіки, проаналізовані різноманітні теорії її походження.

Останні розділи монографії (з 23-го по 27-й, С.333–366), присвячені аналізу військових та світоглядних традицій іранських воїнів. Ця тема не пов'язана безпосередньо з проблематикою історичного зброєзнавства, проте є важливим складником запропонованої автором оригінальної концепції комплексного аналізу холодної зброї як національного культурно-

го феномену. Розглянуті історія традиційної боротьби *варзеш пахлавани* та методи підготовки воїнів, кодекс воїнської етики *Джаванмарді*, роль яку посідала та відігравала військова верства в суспільстві. Особливо проаналізовані бойові традиції військово-релігійного ордену *дервішів*, що відігравав видатну військово-політичну роль за Сефевідів, а також *Наггалі* – театральні постановки класичних епічних творів (зокрема Шахнаме) де актори-воїни зі справжньою зброєю імітували битви та двобої.

Неможливо обійти увагою великий каталог, що налічує 505 предметів і сам по собі є безцінним визначником. Значна кількість з цих зразків уперше введена до наукового обігу, і кожен супроводжується ретельною атрибуцією яку рідко зустрінеш навіть у спеціалізованих виданнях.

Окрім величезної бази речових у монографії використано солідний корпус писемних джерел, здебільшого опублікованих раніше. Це переважно трактати, манускрипти та класичні епічні твори різних часів.

Оцінюючи працю не можна не відзначити її важливість у вивченні комплексу козацького озброєння, зокрема клинкової зброї – шабель і кинджалів. Коректна атрибуція величезної кількості «козацьких» шамширів і ханджарів, що зберігаються в українських музеях – одна з найактуальніших проблем українського зброєзнавства.

У підсумку хотілося б ще раз звернути увагу на видатне значення монографії, що закриває найбільшу з прогалів у зброєзнавстві мусульманських країн. Ця робота фактично ставить крапку у штучній проблематиці «ісламської зброї» не залишаючи для неї «життєвого простору».

На наш погляд у концептуальному відношенні праця є зразком для сучасних фундаментальних досліджень: автору вдалося глобально підійти до історії культури Ірану простеживши її динамічну взаємодію з оточуючим світом, але вдало підкресливши при цьому національну культурну автентичність та вікову традиційність. Феномен зброї розглянуто через культурологічну призму, як результат взаємодії духовної та матеріальної індивідуальної та суспільної діяльності. Відтак запропоновано сучасний синтетичний методологічний підхід до вивчення зброї, який передбачає обов'язкове, масштабне застосування методик широкого спектру гуманітарних, точних та природничих наук. Звичайно це вимагає підвищеного рівня фахової підготовки істориків-зброєзнавців та залучення до співпраці з ними фахівців різного профілю, власне перехід від індивідуальної роботи до досліджень у складі робочих груп. Очевидно саме за подібною організацією роботи – майбутнє зброєзнавчої науки.

Сильною стороною праці є її історіографічний фундамент. Моно-

графія у рівній мірі спирається як на класичні й новітні праці знаних європейських фахівців так і маловідомі європейському загалу іранські наукові розробки. Результатом став надзвичайно актуальний для сучасної науки плідний науковий синтез методик та прийомів прийнятих у Східній та Західній історіографії. Його висока ефективність забезпечила успішне вирішення цілого ряду питань які роками заганяли в глухий кут західних фахівців. Особливо це помітно при дослідженні проблем термінології, чому у монографії приділено пильну увагу (що є ще одним безсумнівним плюсом роботи).

Щоправда мовні та географічні фактори все ж зіграли свою негативну роль, змусивши автора пройти повз чималий обсяг важливих праць з предмету, зокрема це стосується російськомовних та польськомовних досліджень Е. Аствацатурян, М. Денисової, М. Мерперта, В. Арендта, Ю. Худякова, М. Гореліка, В. Квасневича, В. Джебвановського та ін. Хоча й тут маємо віддати належне автору – ним залучені англо- та німецькомовні роботи українських, російських та польських фахівців – С. Черненко, Ю. Міллера, І. Комарова, В. Луконіна, А. Іванова, О. Левікіна, М. Гореліка, Л. Кобилинського, З. Жигульського, А. Ходинського.

Звичайно праця не позбавлена недоліків, відзначених у тексті рецензії. Втім вони суттєво не вплинули на результат справді титанічної роботи, виконаної автором. Більшість подібних проблем у різній мірі властиві будь-якому ґрунтовному науковому дослідженню, зокрема такого масштабу.

Враховуючи всі відзначені позитивні сторони монографії, її повну відповідність академічним стандартам та найвищий рівень міжнародної й міжгалузєвої наукової інтеграції, варто визнати: перед нами сучасна фундаментальна наукова праця у своїй галузі, робота ХХІ століття у повному значенні цього слова.

Поза цим розглянута монографія – більше ніж монументальний компендіум іранської холодної зброї та авторитетний дороговказ до її вірної атрибуції. Це просто єдина фундаментальна зброєзнавча праця з предмету на сьогоднішній день.

¹ Tirri A. C. Islamic Weapons. Maghrib to Moghul. – USA, 2003. – P. 11.

² North A. An Introduction to Islamic Arms. – London, 1985. – P.5.

³ Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб., 2002; Ї ж. Оружие народов Кавказа. – СПб., 2004.

4 Elgoud R.. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th centuries. – Aldershot, England, 1994; Його ж. Firearms of the Islamic World: In the Tared Rajab Museum, Kuwait. – London, 1995; Його ж. Hindu Arms and Rituals. Arms and Armour from India 1400–1865. – Delft, The Netherlands, 2004.

5 Haider S. Z. Islamic Arms and Armour of Muslim India. – New Delhi, 1991; Jaiwant Paul E. Arms and Armour: Traditional Weapons of India. – The Netherlands, 2005.

6 Йдеться про роботи А. Джеймса (A. James), Б. Гілмора (B. Gilmour), П.Р.С. Мюрея (P.R.S. Moorey), Ш. Р. Кенбі (Sh. R. Canby), Ш. С. Блейр (Sh. S. Blair), В. Луконіна, А. Іванова, Л. Кобилянського (L. Kobylynski) та ін.

7 Grotkamp-Schepers B., Joerßen P. Deutsches Klingensmuseum Solingen: Führer durch die Ausstellungen. – Köln, 1997.

8 Medvedskaya I. N. Iran: Iron Age I. // British Archeological Reports, 1982 – №126.

9 Negahban E. O. Weapons from Marlik. – Berlin, 1995.

10 Masia K. The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire // Iranica Antiqua, 2001. – Vol. XXXV. – P.185-239

11 Zeller R., Rohrer E.F. Orientalische Sammlung Henri Moser-Charlottenfels: Beschreibender Katalog der Waffensammlung. – Bern, 1955; Rawson P.S. The Indian Sword. – Copenhagen, 1967; Jacob A. Les Armes Blanches du Monde Islamique: Armes de Poing: Épées, Sabres, Poignards. – Paris, 1985; Weapon of Islamic World: Swords and Armour: Exhibition Catalogue. – Riyad, 1991; Figiel L.S. On Damascus Steel. – Atlantis, 1991; Sachse M. Damaszener Stahl: Mythos, Geschichte, Technik, Anwendung. – Düsseldorf, 1993; Feuerbach A. Crucible Steel in Central Asia: Production, Use, and Origins. Diss. Phil. – London, 2002.

12 I. Lebedynsky. Les Armes Orientales. – Paris, 1992 – P.58.

13 Квасневич Влоджимеж. Польские сабли: Пер. с польск. – СПб, 2005. – С.54-58

14 Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие... – С.90, 332.

15 Zeller R., Rohrer E.F. Orientalische Sammlung...

16 Zutterman C. The Bow in the Ancient Near East, a Re-evaluation of Archery from the Late 2nd millennium to the End of the Achaemenid Period. // Iranica Antiqua, 2003. – №XXXVIII. – P.119–166.

17 Kobylynski L. Persian and Indo-Persian Arms. // Persian and Indo-Persian Arms and Armor of 16th – 19th Century from Polish Collections. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. – P. 67; Hein J. Bogenhandwerk und Bogensport bei den Osmanen nach den “Abzug der Abhandlungen der Bogenschützen” des Mustafa Kani. Ein Beitrag zur Kenntnis des türkischen Handwerks und vereinswesens. // Der Islam, 1925 – № 14. – P.332.

18 Dwyer B. Персональне спілкування з автором монографії, Сідней, 2006.